

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Relativiteit in de grammaticale traditie. Tussen norm en descriptie?

Wal, M.J. van der; Ruijsendaal, E.; Rutten, G.; Vonk, F.

Citation

Wal, M. J. van der. (2003). Relativiteit in de grammaticale traditie. Tussen norm en descriptie? In E. Ruijsendaal, G. Rutten, & F. Vonk (Eds.), *Bonjours Neef, ghoden dagh Cozyn* (pp. 361-375). Münster: Nodus. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18096>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18096>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Marijke J. van der Wal

Relativiteit in de grammaticale traditie

Tussen norm en descriptie?

1. Relatiefsystemen in comparatief perspectief

De geschiedenis van de Germaanse talen vertoont zowel frappante parallele ontwikkelingen als divergentie vanuit een aanvankelijk identieke beginsituatie. Een voorbeeld van het eerste is de ontwikkeling van een preverbale via een tweeledige naar een postverbale negatie: in het Nederlands van het preverbale *en* via tweeledig *en ... niet / niet en* naar postverbaal *niet* (zie Van der Horst/Van der Wal 1979). Een voorbeeld van het tweede is te vinden bij het passief, dat in het huidige Nederlands, Duits en Engels een verschillende systematiek laat zien, terwijl alledrie de talen aanvankelijk twee werkwoorden kenden om het onvoltooide passieve gebeuren aan te duiden, namelijk de betreffende parallellen van *zijn* en *worden* in de verschillende oudere taalstadia (zie Van der Wal 1986).

Opmerkelijke diversiteit zien we echter bij de mogelijkheden om bijzinnen ingeleid door relatieve woorden te vormen: drie, typologisch gezien te onderscheiden, relatiefstrategieën of relatiefsystemen treffen we in de Germaanse talen aan. Het zijn een partikelsysteem, een pronominaal systeem en een mengvorm van beide (zie Romaine 1984). Het Noors en het Deens zijn talen met een onveranderlijk relatiefpartikel, het relatiefpartikel *som*. Het Nederlands en het Duits kennen relatiefpronomina met casusonderscheid. Het Engels is een voorbeeld van een taal met een gemengd systeem van zowel een onveranderlijk relatiefpartikel, namelijk *that*, als de relatieve pronomina *who* en *which*. Ik zou aan Romaines onderscheidingen zelfs nog een vierde systeem, dat met een relatiefsuffix, willen toevoegen. Die relatiefstrategie kent het Gotisch, een taal waarin het element *-ei* als suffix wordt toegevoegd aan aanwijzende voornaamwoorden met als resultaat de relativa *saei*, *sôei*, *þatei*, aan andere pronomina (*ikei* 'ik die') en aan het bijwoord *þar* 'daar' met als resultaat *þarei* 'waar'.¹

---

1) Zie de Gotische handboeken en Lehmann (1994: 36).

Het is duidelijk dat bij de relativa in de Germaanse talen niet van een identieke uitgangssituatie of van parallelle ontwikkelingen gesproken kan worden. Hier heeft een ontwikkeling van verschillende relativiteitssystemen plaatsgevonden. Daarbij is overigens de regionale spreiding wel opmerkelijk: de Noordgermaanse talen hebben voornamelijk een partikelsysteem², het Engels neemt een tussenpositie in en het Nederlands, Duits en Fries hebben een pronominaal systeem. De diachrone veranderingen en de preciese systematiek van de relatiefsystemen in de verschillende perioden van de diverse talen zijn nog niet duidelijk beschreven. Met de constatering dat, bijvoorbeeld het Nederlands, een pronominaal systeem heeft, is niet alles gezegd. Binnen dit pronominaal systeem zijn in de geschiedenis van het Nederlands opmerkelijke veranderingen opgetreden: de verschuiving van D-vormen (demonstrativa; aanwijzende woorden) naar W-vormen (interrogativa, vragende woorden).³

2. Ontwikkelingen in de geschiedenis van het Nederlands

Het huidige Nederlands laat voor **relatieve woorden** (waaronder ik zowel de relativa als de relatieve bijwoorden en relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden begrijp) het volgende beeld zien:

DIE	de man die...; de vrouw die...; de boeken die ...
DAT	het boek dat...
WIE	het kind met wie zij speelde...; wie wil eten, moet werken
WAT	alles wat je wilt...; wat je doet, is je eigen zaak; een/het boek wat...
WAAR	de plaats waar zij woonde; waar je woont is belangrijk
WAARMEE etc.	de hond waarmee hij speelde; * de hond met wat hij speelde

De huidige systematiek weerspiegelt een eeuwenlange 'strijd' tussen het systeem van D- en W-relativa. In de geschiedenis van het Nederlands hebben zich namelijk, naast de opkomst van alternatieve pronomina als *hetgeen*, *welk*, *hetwelk*, drie veranderingen voorgedaan die deels nog niet geheel zijn voltrokken:

DIE	→ WIE
DAT	→ WAT
DAAR	→ WAAR

Ondanks recente aandacht voor de relativa in strikte zin (Schoonenboom 2000; De Schutter/Kloots 2000) is de precieze chronologie van de veranderingen en het verloop van de verschillende veranderingsprocessen nog niet voldoende in kaart ge-

²) Het Zweeds heeft eveneens een gemengd systeem, met zowel het partikel *som* als de oorspronkelijk interrogatieven *vilken*, *vars*.

³) Relatieve pronomina in Indo-europese talen vonden hun oorsprong in aanwijzende voornaamwoorden of in vragende voornaamwoorden (Frans *qui*, *que*, Latijn *quis*, *quae*, *quod*). De ratio hierachter zou zijn dat deiktische woorden een definiëte betekenis hebben, een semantisch kenmerk dat overeenkomt met de meest frequente gebruikswijzen van relativa, terwijl vragende woorden gemakkelijker als inleiders van bijzinnen kunnen optreden, wat een syntactisch kenmerk van relativa is (zie De Schutter/Kloots (2000: 325-326).

bracht. Zo wordt bijvoorbeeld veelal vaag over een stadium met alleen D-vormen gesproken, een stadium waarin langzamerhand W-vormen gaan verschijnen. De ontwikkeling naar het huidige Nederlands toe zou met behulp van uitgebreide, van datering voorziene corpora preciezer geschetst kunnen worden. Voor het moment geef ik de situatie weer zoals die valt te reconstrueren uit literatuur en onderzocht tekstmateriaal (zie Van der Wal 2002):

CHRONOLOGISCHE TABEL

1000-1170 Onl.	D-pronomina <i>Ther, thiu/thie, thaz</i>	W-pronomina? <i>Sowelkso, sowatso, sowieso</i>	relat. vnw. bijw. <i>thar upha</i>	relat. bijw. <i>thar</i>
1170-1300 vroeg-Mnl.	D-pronomina <i>die, dat</i>	W-pronomina <i>(so)wie(so)</i> <i>[wiens;prep. + wie],</i> <i>(so)wat(so)</i>	relat. vnw. bijw. <i>daer-</i>	relat. bijw. <i>daer</i>
1300-1500 laat-Mnl.	D-pronomina <i>die, dat</i>	W-pronomina <i>wie, wat</i> <i>welc</i>	relat. vnw. bijw. <i>daer-</i> <i>waer-</i>	relat. bijw. <i>daer</i> <i>waer</i>
1500-1700 vroeg-Nnl.	D-pronomina <i>die, dat</i> <i>hetgeen</i>	W-pronomina <i>wie, wat</i> <i>welk</i> <i>dewelke/hetwelk</i>	relat. vnw. bijw. <i>daar-</i> <i>waar-</i>	relat. bijw. <i>daar</i> <i>waar</i>
1700-1900 Nnl.	D-pronomina <i>die, dat</i> <i>hetgeen</i>	W-pronomina <i>wie, wat</i> <i>welk</i> <i>dewelke/hetwelk</i>	relat. vnw. bijw. <i>waar-</i> <i>daar-</i>	relat. bijw. <i>waar</i> <i>daar</i>
1900-2000 Nnl.	D-pronomina <i>die, dat</i> <i>(hetgeen)</i>	W-pronomina <i>wie, wat</i> <i>(welk, hetwelk)</i>	relat. vnw. bijw. <i>waar-</i>	relat. bijw. <i>waar</i>

In de tabel is te zien dat het Oudnederlands (1000-1170) relatieve D-pronomina *ther*, *thiu/thie*, *thaz*, relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden *thar upha* 'daarop', het relatieve bijwoord *thar* en mogelijk ook generaliserende relatieve W-pronomina *sowelkso*, *sowatso*, *sowieso* 'welk ook maar, wat ook maar, wie ook maar' kent.⁴ In

⁴) Het schaarse Oudnederlandse materiaal bevat alleen voorbeelden van *sowelkso*. Op grond van vergelijkbare vormen in het Oudengels en Oudhoogduits zouden we kunnen aannemen dat in het Oudnederlands ook *sowatso* en *sowieso* voorkwamen. Zo is het ook waarschijnlijk dat vragende voornaamwoorden in het Oudnederlands nog niet als relatieven fungeerden, omdat ze ook niet in het Oudengels en Oudhoogduits als zodanig voorkomen (zie Schoonenboom 2000: 31).

het vroege Middelnederlands (1170-1300), komen de relatieve D-pronomina *die*, *dat* en de D-vorm *daer* voor, als relatief bijwoord en als relatief voornaamwoordelijk bijwoord. Als relativa met ingesloten antecedent komen zowel *die*, *dat* en de W-pronomina (*so*) *wie* (*so*), (*so*) *wat* (*so*) voor (cf. Van den Toorn 1997: 109; Schoonenboom 2000: 31-32). In handboeken wordt verondersteld dat het relativum *wie* alleen voorkomt in de *casus obliqui* en na voorzetsels (Van den Toorn 1997: 223).⁵ Vanaf het late Middelnederlands zien we de variatie op alle fronten: D-pronomina *die*, *dat* en W-pronomina *wie*, *wat*; de relatieve (voornaamwoordelijke) bijwoorden *daer*(-) en *waer*(-).

Het is opvallend dat de drie veranderingen een verschillende chronologie laten zien. Voor de relatieve bijwoorden en relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden is deze ontwikkeling (DAAR → WAAR) voltooid: *de plaats waar zij woonde*; *de hond waarmee hij speelde* zijn sinds ongeveer 1900 de enige mogelijkheden; *daar* of *daarmee* zijn in het hedendaags Nederlands uitgesloten. Bij het onzijdig relativum heeft de ontwikkeling van DAT naar WAT zich vrijwel geheel voltrokken. *Het boek dat zij prachtig vond* is nog wel de norm in geschreven taal, maar in gesproken taal is *het boek wat* zeer frequent. Bovendien is in andere gebruiksgevallen (relativum met ingesloten antecedent, relativum met een zin als antecedent, relativum met *iets*, *alles* etc. als antecedent) *wat* de enige mogelijkheid: *alles wat je wilt*; *wat je doet, is je eigen zaak*. De DIE → WIE-verandering is nog in volle gang: bij een relativum met ingesloten antecedent en een relativum met prepositie kennen we uitsluitend de *wie*-vorm (*wie wil eten*, *moet werken*; *de vrienden met wie zij aten*), maar in andere gevallen is de *die*-vorm regel (*de man die...*; *de vrouw die...*; *de boeken die...*). In de laatste categorie zijn echter in gesproken taal al wel incidentele voorbeelden van *wie* te vinden: *dat zijn nou ideeën wie ik heel interessant vind* (zie ook Van der Horst/Van der Horst 1999: 172-173).

3. Het veranderingsproces en de bepalende factoren

De veranderingen verschillen dus in chronologie en de tijdsduur waarin het veranderingsproces zich voltrekt. Voor de verandering DAT → WAT hebben we zicht op een factor die bij de verbreding van WAT een rol heeft gespeeld: de eigenschappen van het antecedent. Antecedenten zijn te rangschikken op een schaal van onbepaald naar bepaald:

1. vrije relativa (of relativa met ingesloten antecedent)
2. het antecedent is een zin
3. het antecedent is een woord als *iets*, *niets*, *alles*, *veel*, *weinig*
4. het antecedent is een genominaliseerd adjectief, vaak een superlatief als *het gekste wat/dat ik ooit heb meegemaakt*
5. het antecedent is een onbepaald nomen of NP
6. het antecedent is een bepaald nomen of NP

⁵⁾ Zie Van der Wal (2002: 31) voor de vraag waarom de *wie*-vormen juist in die gevallen het eerst voorkwamen.

De introductie van WAT en daarmee de verandering van DAT naar WAT is begonnen bij het meest onbepaalde antecedent en eindigt bij het meest bepaalde antecedent (Van der Horst 1988).⁶ Er zijn voorzichtige aanwijzingen dat de WIE- en WAAR-verspreiding een zelfde pad volgt (zie Van der Wal 2002: 32).

Voor het verschijnen van in oorsprong vragende voornaamwoorden in de functie van relatieven worden in de literatuur verschillende verklaringen aangevoerd. Een externe verklaring is invloed van andere talen zoals het Latijn en het Frans. De redenering lijkt te zijn: het Latijn en Frans hebben vragende voornaamwoorden als relatieven; de Germaanse talen kennen aanvankelijk alleen aanwijzende voornaamwoorden; dus zullen de Germaanse talen beïnvloed zijn door het Latijn, resp. het Frans. Er worden verder geen bewijzen aangevoerd (vgl. Ponelis 1993: 190). Andere taalkundigen zien de opkomst van deze nieuwe relativa als een interne taalontwikkeling. Zo stelt Duinhoven dat de verbreding van de samengestelde zin verbindingswoorden vereiste en tot bepaalde patronen leidde (zie Duinhoven 1988: 340, noot 482). Ook Schoonenboom (2000) geeft voor veranderingen op het vlak van het relativum *dat* een interne verklaring.

Een andere interne verklaring heeft betrekking op de verdere verspreiding van W-vormen in het Nederlands: native speakers zouden een soort van analogie hebben toegepast, door een bepaald type van gevallen te vergelijken met een ander type. Dat zou de verspreiding van W-vormen over verschillende categorieën van antecedenten kunnen verklaren, vanuit het beginpunt van het meest indefiniete naar het meest definiete antecedent.

Naast deze vragen, waarop wij hier niet verder ingaan, rijzen er ook vragen naar het proces van de taalverandering in kwestie. Als W-woorden verschijnen is dat dan een taalverandering van onderop? Is het iets uit de spreektaal of uit informeel taalgebruik dat zich vervolgens verder verspreidt? Een probleem bij die vraag is dat we — met uitzondering van de 20ste eeuw — voor voorbije eeuwen alleen schriftelijk taalgebruik tot onze beschikking hebben.⁷ Een vraag van andere orde is of het beeld dat wij krijgen uit de overgeleverde teksten niet is verstoord door schrijftaalconventies. Er wordt namelijk wel aangenomen dat grammatica of normering een remmende werking hebben gehad op de D → W-ontwikkeling in geschreven taal.⁸ Is dat werkelijk het geval? In normatieve grammatica's of schrijfwijzers uit de 20ste eeuw wordt

⁶⁾ In het Middelnederlands komt DAT voor in alle zes de categorieën, terwijl WAT alleen als relativum met ingesloten antecedent voorkomt. In verscheidene 17de-eeuwse teksten is WAT het enige relativum in categorie 1, komen WAT en DAT in de categorieën 2 en 3 en alleen DAT in de categorieën 4, 5 en 6 voor. In 20ste-eeuwse gesproken Nederlands komt WAT voor in alle zes de categorieën. In geschreven taal wordt WAT echter minder vaak gebruikt; WAT wordt door normatieve grammatici afgekeurd voor de categorieën 5 en 6.

⁷⁾ Een bijkomend probleem is dat veelal in de discussie, bijvoorbeeld ook in De Schutter/Kloots (2000), geen duidelijke criteria voor informeel taalgebruik in het verleden worden vastgesteld en gehanteerd.

⁸⁾ Vgl. de suggestie in Van der Horst (1988: 198): "Wat we wel weten, is dat eind 16de eeuw schrijftaalconventies zich met de ontwikkeling zijn gaan bemoeien, en dat dat tot in onze eeuw zo blijft. Het proces duikt als het ware onder, het verloop is in die eeuwen zeer moeilijk te volgen".

aandacht besteed aan de variatie *dat/wat* en wordt meestal *het boek wat* voor geschreven taal afgekeurd. Is een dergelijke schrijftaalconventie echter ook in andere perioden en voor andere relatieve woorden te vinden? In de taalkundige literatuur worden in elk geval vrijwel geen voorbeelden van expliciete normering genoemd. Het blijft bij suggesties en bij de veronderstelling dat literair taalgebruik en bijbeltaal in het verleden normgevend waren.

Deze onzekerheid over de invloed van normering leidt tot de vraag die ik in deze bijdrage centraal wil stellen: *is normatieve invloed op het vlak van de relatieve woorden in de grammaticale traditie aan te tonen?* Enkele grammatica's en andere taalbeschouwende geschriften uit de 16de tot en met de 20ste eeuw zullen onder de loep worden genomen. Ze vormen een selectie voor een eerste, voorlopige verkenning van de grammaticale traditie waarbij de vraag of de betreffende geschriften aanwijzingen geven voor verschillen tussen formeel en informeel taalgebruik of tussen spreektaal en schrijftaal ook gesteld zal worden.

4. Van *Twe-spraack* tot Moonen

Om normatieve invloed te kunnen uitoefenen, zullen grammatica's aandacht aan het betreffende verschijnsel moeten besteden en ook een duidelijk regel moeten stellen dan wel een voorkeur moeten laten blijken. Voor de 16de en 17de eeuw zijn de gegevens bijzonder schaars, terwijl, zoals we gezien hebben in par. 2, wel degelijk variatie — en daarmee een keuzeprobleem — aan de orde is. De beperkte aandacht voor relatieve woorden blijkt onder meer uit Dibbets (1995: 225) waar staat vermeld dat de triviumgrammatica's vaak niet eens aangeven of met *die* het aanwijzend, het betrekkelijk voornaamwoord of beide wordt bedoeld. De meeste grammatica's (Van Heule 1625; 1633; Leupenius 1653) volstaan met het noemen van "betreckelicke voornamen":

Betreckelicke Voornaamen zijn de geene die een gezezt woort als verhaelen [= weer ophalen MvdW] als *Welke, Welkers, Wiens, Die, Die geene*. (Van Heule 1625: 41)

Een enkele opmerking over naamval, geslacht en getal is onder meer te vinden in het syntactisch gedeelte van Kók:

Een Be-trekkende Voor-naam komt met het voor-ghaande Naam-woordt over een in Ghe-slacht en Ghe-tal; maar de Val is ver-scheiden, zo het na-vólghend Woordt een andere Val ver-eischt; als, *De Man, welken ghy ghe-slaghen hebt, heeft u voor 't recht be-trokken*. (Kók 1649: 50)

Een normatieve uitspraak is echter een grote uitzondering.

In de *Twe-spraack* (1584: 84; 255 ed. Dibbets) treffen we, niet onder de relativa, maar in een passage over te vermijden fouten, een duidelijke stellingname ten aanzien van de variatie *die/wie* als relativum met ingesloten antecedent aan. De *Twe-spraack* keurt het gebruik van *wie* in *wie zyn acker bouwd zal broods ghenoech hebben* af en neemt hiermee een conservatief standpunt in. Dit voorbeeld wijst erop dat in de tweede helft van de 16de eeuw de verschuiving van *DIE* naar *WIE* bij relativa met een ingesloten antecedent in volle gang was. Anders had de *Twe-spraack* hierover geen opmerking gemaakt.

Andere taalbeschouwende werken uit dezelfde periode, zoals de inleidingen van De Hubert en Ampzing en Hooft's *Aenmerkingen* (zie Zwaan 1939), leveren eveneens weinig op. De Resolutiën van de Statenvertalers melden slechts dat de relatieve pronomina *dewelcke, hetwelcke* moeten zijn en niet de kortere vorm *dwelck* (Zwaan 1939: 215). Ook in Johannes Vollenhoves *Aan de Nederduitsche schryvers* (1686) treffen we geen opmerkingen over relatieve woorden aan (Dibbets 1991). Alleen in de *Vragen aan den here J. v. Vondel voorgesteld, Hoe te noemen in goet Nederduitsch?*, vragen die Vollenhove aan Vondel heeft voorgelegd, treffen we drie relatieve gevallen aan, waarover Vondel zijn oordeel heeft geveld.⁹ Dit geeft aan dat hier voor Vondel — en Vollenhove — potentieel een norm of regel in het geding was, maar die norm heeft door de aard van het geschrift (een handschrift dat niet in de 17de of 18de eeuw is uitgegeven) buiten een beperkte kring geen directe invloed op het taalgebruik kunnen uitoefenen.

Ook in de toonaangevende grammatica van de achttiende eeuw, Moonens *Nederduitsche spraakkunst* van 1706, zijn geen expliciete aanwijzingen voor het gebruik van relatieve woorden te vinden. Opvallend is dat in de volgende definitie van betrekkelijke voornaamwoorden *wat* ontbreekt en de Latijnse vormen niet geheel corresponderen met de Nederlandse:

De Betreklyke hebben hun opzicht op iemant of iet waer van voorhene gesproken is; en zyn *Die, Dat, Wie, qui, quae, quod*; als in deeze redenen, *Hy slaept nu, die altyt waekte; het zwaert, dat ik ontkoomen ben; de vyant, wiens maght te vreezen is; de vrou, wiens man gestorven is*. (Moonen 1706: 125)

Ontbreekt *wat*, omdat Moonen hier soms relatieven met ingesloten antecedent buiten beschouwing laat? Op pagina 128 staat het paradigma van het voornaamwoord *die* "het zy Aenwyzend (...) het zy Betreklyk", maar bij *wie* wordt alleen van het vragend voornaamwoord gesproken. Wel staat op pagina 131 bij het voornaamwoord *welke* vermeld dat het hetzij vragend, hetzij betrekkelijk is. Al met al levert deze periode dus een schrale oogst op.

5. De uitvoerigheid van Weiland 1805

Bijna een eeuw na Moonen vormt Weilands *Nederduitsche spraakkunst* een groot contrast met eerdere werken: er is veel informatie over relatieve woorden in te vin-

⁹ Het gaat om de volgende voorbeelden: (1) *Waar van Eva misleit is — daar Eva van misleit is*; (2) *Dien — wien dit bevolen is. Dien — wien dit treft*; (3) *Daar — alwaar de schryver poogt te bewyzen*. Bij *daar...* van staat "niet gaarne" als Vondels mening genoteerd; *waarvan* is kennelijk acceptabel, maar boven het zinnetje is duidelijk *van wien* toegevoegd. Voor personen refereert Vondel dus *wie* boven het voornaamwoordelijk bijwoord. Bij de varianten *dien/ wien* heeft *wien* de voorkeur. In het derde voorbeeld, is de onderstreping die Vondels voorkeur aan geeft problematisch: *daar* is onderstreept, met *alwaar* is niets gedaan, wel is *de schryver* onderstreept. Het handschrift met de aan Vondel gestelde vragen is bijgebonden in een exemplaar van Nylöe's *Aanleiding tot de Nederduitsche taal* (1703), dat zich onder signatuur 6F1 in het Vondelmuseum, Universiteitsbibliotheek Amsterdam bevindt. Een deel van het manuscript is (als kopie van de hand van Arnold Moonen) uitgegeven in *De werken van Vondel*, ed. J. van Lennep, Amsterdam 1869, 12^e deel, p. 6-25.

den. Niet alleen definitives en buigingskenmerken, maar ook het gebruik en stilistische verschillen komen aan bod. Weiland omschrijft betrekkelijke voornaamwoorden als volgt:

De *betrekkelijke* voornaamwoorden zijn zulke, welke betrekking hebben op personen of za-(119)ken, van welke te voren gesproken is. Hiertoe behooren *welke, dewelke, die, wie*. Hunne betrekking blijkt uit de volgende voorbeelden: *gij zijt de eerste, die mij dit zegt. Hij is de man, wiens vriendschap mij dierbaar is. Zoude ik hem niet lief hebben, van wien ik zoo vele weldaden ontvang, aan wien ik zoo veel goeds te danken heb? Zij is gestorven, welke ik hoogachtte. Dit is de vrouw, over wier schoonheid wij ons verwonderen. Ik heb het boek gekocht, dat mij door u is aangeprezen, een boek, welks inhoud zeer belangrijk is.* (Weiland 1805: 119-120)

Weiland signaleert dat *wiens* en *welks* vaak allebei voor het onzijdige geslacht worden gebruikt, maar dat *wiens* alleen de tweede enkelvoudige naamval van het mannelijke, en *welks* die van het onzijdige geslacht is zoals in *de man, wiens geleerdheid tegenover het land, welks uitgestrektheid* (Weiland 1805: 120). Hij geeft hier dus een regel voor het juiste gebruik.

De relativa met ingesloten antecedent (een term die Weiland overigens nog niet hanteert) zijn voor Weiland onmiskenbaar w-vormen, wat blijkt uit de volgende voorbeelden: *wien ik mijn woord geef, dien zal ik niet misleiden; wat mij gebeurd is, dat zal ik u verhalen; ik zal u verhalen, wat mij gebeurd is* (Weiland 1805: 120-121). Over de buigingskenmerken van *welke* wordt opgemerkt dat die gelijk zijn aan die van het vragende voornaamwoord *welke*.¹⁰ Het onzijdige *wat* wordt, als betrekkelijk voornaamwoord, “niet verbogen, en alleen in den eersten en vierden naamval gebezigd: *alles, wat van hem gezegd wordt, is waar. Alles, wat ik daarvan weet, zal ik u verhalen*” (Weiland 1805: 121; vet MvdW).

Wat het gebruik van de betrekkelijke voornaamwoorden betreft, wordt allereerst de overeenkomst in geslacht en getal van antecedent en betrekkelijk voornaamwoord genoemd, terwijl de naamval afhangt van de “beheersching” (Weiland 1805: 243). Wanneer het antecedent een hele zin is, “wordt het betrekkelijke voornaamwoord in het onzijdige geslacht gebezigd: *zij spraken over deugd en godsvrucht, dat mij zeer aangenaam was. Die zaak heeft eenen slechten keer genomen, het welk ik wel geveesd had*” (Weiland 1805: 244; vet MvdW). Opmerkelijk is dat Weiland hier geen voorbeeld met *wat* geeft en nog wel *dat* gebruikt.

Hoe het volgens Weiland aan het begin van de negentiende eeuw zit met de stilistische waarde van de verschillende relativa, blijkt uit een passage waarin over de deftige en gemeenzame stijl, termen van Lambert ten Kate, wordt gesproken:¹¹

Welke, of dewelke, wordt, als het eigenlijkste betrekkelijke voornaamwoord, meest in den deftigen stijl, het kortere die (...) in den gemeenzamen stijl gebruikt, als: de gelukzaligheid des tegenwoordigen en toekomstenden levens, welke langs verschillende we-

¹⁰ Weiland vermeldt voorts dat *dewelke*, “dat minder in gebruik is” (vet MvdW), wordt verbogen als *dezelve* “met dit onderscheid, dat de tweede naamval niet *deswelks*, maar *deswelken* is” (Weiland 1805: 121).

¹¹ Voor deze stilistische onderscheidingen zie Noordegraaf/Van der Wal (2002: 16-18).

gen gezocht wordt. Hij woont in het huis, dat zijn vader gebouwd heeft.

(Weiland 1805: 244; vet MvdW).

Het is duidelijk dat voor Weiland de vormen *welke, dewelke* tot een hoger register behoorden, terwijl *die* tot de gewone schrijftaal gerekend wordt.

Het gebruik van *die, wie, welk* is ook afhankelijk van de naamval: het betrekkelijke voornaamwoord *die* wordt gewoonlijk achter persoonlijke voornaamwoorden gevoegd, wanneer het in de eerste naamval moet staan (*hij, die mijn vriend wil zijn; geef het ons, die daarvan een goed gebruik zullen maken*). In de overige naamvallen wordt de voorkeur gegeven aan *welke* of *wie* (*zij, welken het gelukt is; hij, wien ik dit gezegd heb*); dat geldt ook voor een voorzetsel (*hij, door wien gij dit weet; zij, van welke ik dit gehoord heb*) (zie Weiland 1805: 245). Het gebruik van *wie* en *welke* wordt nog verder toegelicht: *wie* wordt gewoonlijk “in den tweeden en derden naamval” enkelvoud mannelijk gebruikt in plaats van *welke*: *hij was de man, wiens vriend ik wilde wezen, wien ik zoo veel verschuldigd was, van wien ik zoo veel goeds ontvangen had* (gezien dit laatste voorbeeld dus ook na een voorzetsel; zie Weiland 1805: 246). Wanneer het antecedent een onzijdig zelfstandig naamwoord is, wordt ook “*welk, of hetwelk*, in plaats van *wat* gebezigd, als: *het goede, wat gij mij bewezen hebt, beter dat, of het welk* enz. *Het huis dat, of het welk gij gekocht hebt, nooit wat*” (Weiland 1805: 246; vet MvdW).¹² Hier treffen we dus een duidelijk normatieve uitspraak aan.

Een andere normatieve uitspraak heeft betrekking op het onderscheid tussen zaken en personen als antecedent: in het eerste geval zijn voornaamwoordelijke bijwoorden mogelijk. Vergelijk de volgende passage:

In de verbogene naamvallen wordt voor *welke*, even als bij de vragende voornaamwoorden, ook dikwerf *waar* gebezigd; doch **mede alleenlijk, wanneer men van zaken, en niet van personen spreekt**, als: *het geld, waarmede ik u betaald heb; de grond, waarop wij staan; de gelegenheid, waarbij dit gebeurde* enz. **Men zegt, of schrijft, derhalve kwalijk: de bode, waardoor ik tijding ontving; de vrouw, waaraan ik mij verbond** enz., in plaats van: *de bode, door wien; de vrouw, aan welke*, enz. **Den dichteren echter wordt hier wederom eenige vrijheid verleend.**

(Weiland 1805: 246; vet MvdW).

Bij Weiland vinden we dus evident veel meer informatie. Ook worden stijlverschillen genoemd en is op bepaalde punten de normering duidelijk. *Welke, dewelke* behoren tot een ander stijlniveau dan *die/dat*. Voornaamwoordelijke bijwoorden worden bij voorkeur niet gehanteerd wanneer het antecedent een persoon is. Het gebruik van *welk / hetwelk, wat* en *dat* wordt expliciet tegenover elkaar afgegrensd.

¹² Weiland (1805) is in de 19de eeuw zeker niet de enige grammatica met dergelijke normatieve uitspraken. Ook bij W. G. Brill, *Hollandsche Spraakleer* (1846: 502) treffen we aan: *wat* na *dat, alles/ al, niets*, maar “geenszins achter een uitgedrukt zelfstandig naamwoord”. Een systematisch onderzoek in de 19de-eeuwse grammatica’s vanaf Weiland zal zeker meer voorbeelden opleveren.

6. Stijlverschillen bij Van Lennep en Kaakebeen

Relatieve woorden hebben ook een plaats gekregen in Jacob van Lenneps *Vermaakelijke spraakkunst*, een bewerking van een Engels voorbeeld die in 1865/1866 verscheen.¹³ Van Lennep noemt de betreffende voornaamwoorden *die*, *dat*, *wie*, *wat* en geeft voorbeelden als *de man*, *die*; *hij*, *die*; *wie huizen timmert...*; *iets wat*; *al wat*; *niets van wat je verteld hebt* (Van Lennep 1985: 66-67). Na deze neutrale beschrijving volgt een opmerkelijke passage over voorzangers, of voorzangers in de overtreffende trap:

Vorzangers nemen de vrijheid, genoemde voornaamwoorden te verbuigen, en zeggen b.v. "De man, *wiens* beurs ik gerold heb, was de echtgenoot der weduwe, aan *wier* huis ik ben opgevoed". Ook voegen zij, bij de voornaamwoorden, hierboven opgegeven, nog *welk* en *hetwelk*. "De beurs, *welke* ik gerold heb." "t Paard, van 't *welk* ik ben afgetuimd." *Vorzangers* in den overtreffenden trap verstouten zich zelfs te zeggen: *dewelke*. (Van Lennep 1985: 67)

Het Nederlands van die voorzangers is afschrikwekkend.¹⁴ Van Lennep stelt daar zijn voorkeur voor eenvoudig taalgebruik tegenover: "De man, *waar* (of *daar*) ik de beurs *van* gerold heb, was de echtgenoot van de weduwe in het huis *waarvan* ik ben opgevoed." "De beurs *die* ik gerold heb." "t Paard, *waar* ik *van* afgetuimd ben." (Van Lennep 1985: 67). Uit het eerste voorbeeld blijkt dat voor Van Lennep de relatieve (voornaamwoordelijke) bijwoorden *waar* en *daar* in het gewone taalgebruik nog alternatieven waren. De opvatting van "sommige spraak-kunstenaars" dat *daar* of *waarvan* alleen gehanteerd mogen worden, wanneer men van zaken, en niet van personen spreekt (vergelijk hierboven de regel bij Weiland), wordt door Van Lennep gekwalificeerd als "een van die regels, die hun oorsprong alleen vinden in een zucht van reglementeeren en door het gebruik sedert eeuwen weersproken zijn" (Van Lennep 1985: 67, aanmerking) — een terechte observatie van het feitelijke taalgebruik.

Een kleine veertig jaar later, ongeveer een eeuw na Weilands grammatica, verschijnt de derde druk van Kaakebeens *Beknopte Nederlandsche Spraakleer*. Hier treffen we de volgende voorbeelden van betreffende voornaamwoorden met antecedent aan: *Een volk, dat zijn taal in eere houdt, toont zelfgevoel.* — *Hij rookt al, wat (hetgeen) ik zeer verkeerd vind.* Als voorbeelden van een verzwegen antecedent geeft Kaakebeen: *Wat je daar zegt, is me nog niet opgevallen* — *Die zijn best doet, zal vooruitkomen*, voor: *dat*, *wat...*, *hij* of *degene die...* (zie Kaakebeen 1903: 93). Opmerkelijk is hier dat *die* (en niet *wie*) als relativum met ingesloten antecedent fungeert, terwijl Kaakebeen op de volgende bladzij het gebruik van *wie* als zodanig expliciet noemt (zie volgende alinea). De inventaris van betreffende voornaamwoorden bestaat volgens Kaakebeen uit "de vormen van het vragende *wie* en *wat*, eenige

¹³ Van Lennep bewerkte de anoniem verschenen *Comic English Grammar* (1840) van Percival Leigh. Het gedeelte over de relativa is een invoeging van Van Lennep zelf.

¹⁴ In de woorden van Van Lennep (1985: 67): "Wij, die een gelijken schrik voor hun Nederduitsch hebben als een jonge jufvrouw voor een hoed, die een half jaar bij de mode ten achteren is, of als een lid van de afschaffing voor een borrel, wij wachten ons voor dergelijke uitdrukkingen en zeggen eenvoudig: (...)"

vormen van het aanwijzende *die* en de vormen van het vragende *welke*, met de genitieven *welks* en *welker*, benevens 't *welk* of *hetwelk* in het onzijdige en *hetgeen*" (Kaakebeen 1903: 93).¹⁵

Het gebruik van de verschillende vormen wordt toegelicht. *Wie* wordt in de eerste naamval alleen gebruikt na *al* of zonder antecedent, wanneer *al* verzwegen is. B.v.: *Al wie dat beweert (of beweren), vergist (vergissen) zich.* — *Wie mij liefheeft, volg mij* (Kaakebeen 1903: 94). *Wat* treedt op met het antecedent *dat*, *al* of een hele zin en als relativum met ingesloten antecedent: "*Dat, wat je het liefst hebt, mag je uitzoeken.* — *Al wat hij zegt, is waar.* — *Hij was erg verouderd, wat me zeer trof.* — *Wat waar is, moet eenvoudig zijn.*" (Kaakebeen 1903: 94). Over de relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden wordt nadrukkelijk vermeld dat ze aaneen geschreven worden: *waarvan*, *waarop*, *waarmede* (Kaakebeen 1903: 95). Ze worden gebruikt "in voorzetselbepalingen, en wel *steeds*, als het antecedent een geheele zin is (*Het regent, waardoor ik niet kan uitgaan*), *meestal*, wanneer het antecedent geen persoon aanduidt. Bijvoorbeeld: *Het boek, waarin wij lezen.* — *De oorlog, waarmede men ons dreigde.* Als het antecedent een persoon noemt, wordt het betrekkelijk vnv., vooral in de spreektaal, des te eer door een voornaamw. bijwoord vervangen, hoe **onbepalder** de persoon wordt aangeduid" (Kaakebeen 1903: 95; vet MvdW). We zien dat hier expliciet een verschil tussen spreek- en schrijftaal wordt gesignaleerd.

Een dergelijk verschil noemt Kaakebeen ook nadrukkelijk voor het betrekkelijk voornaamwoord *die*: "Bij geen enkele verbuiging bestaat er zoo'n groot verschil tuschen beschaafde omgangstaal en schrijftaal als bij het betrekkelijk voornw. *die*" (Kaakebeen 1903: 94). Onderstaande paradigmata geven aan waaruit die verschillen bestaan:

Verbuijing van 't betr. vnv. **die** in de omgangstaal

	Mann. Enk.	Vr. Enk.	Onz. Enk.	Mv. 3 gesl.
1	die	die	dat	die
2	die z'n	die d'r(er)	-	die hun, die d'r(er)
3	die	die	dat	die
4	die(n)	die	dat	die

In de schrijftaal wordt evenwel een andere verbuiging gehandhaafd.

Verbuijing van 't betr. vnv. **die** in de schrijftaal

	Mann. Enk.	Vr. Enk.	Onz. Enk.	Mv. 3 gesl.
1	die	die	dat	die
2	wiens	wier	(welks)	wier
3	wien	wie	dat	wien
4	dien, wien	die, wie	dat	die, wie

In den accusatief gebruikt men na een voorzetsel *wien*, *wie*.

Bijvoorbeeld: *Een man, met wien men praten kan.* — *De vrouw, van wie je spreekt.*

¹⁵ Het vet in de voorbeelden is door mij toegevoegd. Kaakebeen (1903: 93-94) merkt nog op dat al deze betreffende voornaamwoorden uitsluitend zelfstandig voorkomen. Alleen *welke* kan bijvoeglijk gebruikt worden zoals in *Des Zondags, op welken dag de visschers nimmer werken*,

Als we deze paradigmata met Kaakebeens eerdere opmerkingen vergelijken, moeten we constateren dat het hier uitsluitend om de relativa mét een definitief antecedent gaat: de vorm *wat* ontbreekt immers volledig en ook komt *wie* niet in de eerste naamval voor. Het spreektaalige in deze paradigmata zit in het vermijden van de genitieven *wiens*, *wier*, *welks* en van de *W*-vormen in datief en accusatief. De opmerking over het gebruik van *wie* na een voorzetsel moet op zowel de omgangstaal als de schrijftaal slaan, want in die gevallen is *die* uitgesloten.

Onze conclusie is dat Van Lennep en Kaakebeen beiden oog hebben voor verschillen tussen (hoogdravende) schrijftaal en spreektaal. De vormen *wiens*, *wier*, *welk*, *hetwelk*, *dewelke* worden door Van Lennep afgekeurd ten gunste van relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden en *die/dat*. De regel dat voornaamwoordelijke bijwoorden niet bij personen gebruikt zouden kunnen worden, wijst hij af. Kaakebeen is op dat laatste punt wat voorzichtiger. In de schrijftaal, die hij onderscheidt van de beschaafde omgangstaal, laat hij vormen toe waarmee Van Lennep de spot drijft.

7. Conclusies en vragen

Wat kunnen we nu na deze eerste verkenning concluderen over relativiteit in de grammaticale traditie? Er blijkt weinig bewijsmateriaal te zijn voor het voorkomen van prescriptieve regels in de periode vóór 1800. Grammatica's uit die tijd besteden weinig aandacht aan de relativa. Dat wordt anders in de negentiende en twintigste eeuw wanneer grammatici wijzen op stijlverschillen (deftig — gemeenzaam), verschillen tussen formeel en informeel taalgebruik, gesproken en geschreven taal en expliciete regels geven voor het gebruik van bepaalde relatieve vormen. Pas in de negentiende eeuw zijn er prescriptieve regels te vinden die de ontwikkelingen van *D*→*W* beïnvloed kunnen hebben. Na de eerste, incidentele opmerking over *wie* versus *die* in de *Twe-spraak* treffen we bij Weiland een volgende opmerking over de *D*- versus *W*-vormen aan en wel over *wat* versus *dat*. Dat betekent dat we pas vanaf Weiland verdragende invloed van normering of schrijftaalconventies op de *D*→*W*-ontwikkeling hard kunnen maken. De andere normatieve opmerkingen gaan over het gebruik van alternatieve relativa als *hetwelk*, *hetgeen* en over het vermijden van relatieve voornaamwoordelijke bijwoorden wanneer het antecedent een persoon is. Het gebruik van *wie* versus *die* (als relativa met ingesloten antecedent) en van *daar*- versus *waar*- blijkt niet uit expliciete regels, maar uit gehanteerde voorbeeldzinnen. Als er normatieve invloed in de periode vóór 1800 is geweest, dan kan die dus alleen maar op het gebied van het daadwerkelijk taalgebruik van bijvoorbeeld prestigieuze auteurs hebben gelegen, moeten we concluderen.¹⁶ Dat geldt eveneens voor de *wie/die* en *waar/daar*-variatie in de latere periode.

heeft de godsdienstoefening ook des morgens plaats. — De vertaling werd aan mij opgedragen, met welken arbeid ik ruim een jaar bezig was.

¹⁶ Verder onderzoek naar het daadwerkelijke taalgebruik van toonaangevende auteurs is nodig. Uit een voorlopig onderzoek van De Schutter/Kloots (2000) blijken in toneelteksten van Hoof en Vondel veel meer *W*-vormen voor te komen dan in vergelijkbare teksten van Huygens en Bredero.

Geert Dibbets heeft zich als geen ander bezig gehouden met de grammaticale traditie: vanaf zijn proefschrift over De Heuiter, via een indrukwekkende reeks van artikelen en tekstuitgaven van grammaticale werken, naar zijn overzichtswerk *De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica*. Tegen die achtergrond heb ik mijn onderwerp voor een bijdrage aan zijn huldebundel gekozen, in de hoop dat 'relativiteitsveranderingen' in de grammaticale traditie zijn interesse zullen wekken en hem wellicht zullen aanzetten om het hier geschetste globale beeld nader te preciseren.

Geraadpleegde literatuur

- Dibbets, Geert R. W.
 1991 *Vondels zoon en Vondels taal*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek.
 1995 *De woordsoorten in de Nederlandse triviumgrammatica*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek; Münster: Nodus Publikationen.
- Duinhoven, Antonius M.
 1988 *Middel nederlandse syntaxis — synchroon en diachroon. 1. De naamwoordgroep*. Leiden: Nijhoff.
- Van Heule, Christiaan
 1625 *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst*. Leiden. Uitgegeven door W. J. H. Caron. Groningen: Wolters [1953a].
 1633 *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*. Leiden. Uitgegeven door W. J. H. Caron. Groningen: Wolters [1953b].
- Horst, Joop M. van der
 1988 "Over relatief *dat* en *wat*". *De Nieuwe Taalgids*. 81: 194-205.
- Horst, Joop M. van der / Horst, Kees van der
 1999 *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag: SDU.
- Horst, Joop M. van der / Storm, R.
 1991 "Over de geschiedenis van het betrekkelijke voornaamwoordelijk bijwoord". *TNLT* 107, 105-119.
- Horst, Joop M. van der / Wal, Marijke J. van der
 1979 "Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands". *TNLT*. 95: 6-37.
- Kaakebeen, Cornelis G.
 1903 *Beknopte Nederlandsche spraakleer*. Tiel: Mijs [3^e druk].
- Kók, Allard L.
 1649 *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*. Uitgegeven door G. R. W. Dibbets. Assen: Van Gorcum [1981].

- Lehmann, Winfred P.
 1994 "Gothic and the Reconstruction of Proto-Germanic". *The Germanic Languages*. Ed. by Ekkehard König, Johan van der Auwera. London: Routledge, 19-37.
- Lenep, Jacob van
 1985 *De vermakelijke. Spraakkunst.* 's Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar [oorspronkelijke uitgave Amsterdam: Binger 1865, 3^e dr. 1866].
- Leupenius, Petrus
 1653 *Aanmerkingen op de Nederduitsche taale. Amsterdam.* Uitgegeven door W. J. H. Caron. Groningen: Wolters [1958].
- Moonen, Arnold
 1706 *Nederduitsche spraakkunst.* Amsterdam: Halma.
- Noordegraaf, Jan / Wal, Marijke J. van der [red.]
 1706 "Lambert ten Kate (1674-1731) en de taalwetenschap / Lambert ten Kate (1674-1731) and linguistics". Lambert ten Kate Hermansz., *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake (1723)*. Alphen a/d Rijn: Canaletto I, 1-32 [Twee delen in facsimile].
- Ponelis, Fritz
 1993 *The Development of Afrikaans.* Frankfurt: Lang.
- Romaine, Suzanne
 1984 "Towards a Typology of Relative-Clause Formation Strategies in Germanic". *Historical Syntax. Trends in Linguistics*. Ed. by Jacek Fisiak. Berlin, etc.: Mouton, 437-470.
- Schoonenboom, Judith Irene
 2000 *Analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering. Een studie naar veranderingen in het Nederlands onzijdig relativum.* Amsterdam [Dissertatie Universiteit van Amsterdam].
- Schutter, Georges de / Kloots, Hanne
 2000 "Relatieve woorden in het literaire Nederlands van de 17^e eeuw". *Nederlandse Taalkunde*. 5: 325-342.
- Twee-spraack*
 1584 *Twee-spraack van de Nederduitsche letterkunst.* Leiden: Christoffel Plantijn. [Uitgegeven door G. R. W. Dibbets. Assen: Van Gorcum 1985].
- Toorn, Maarten C. van den *et al.* [red.]
 1997 *Geschiedenis van de Nederlandse taal.* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wal, Marijke J. van der
 1986 *Passieproblemen in oudere taalfasen. Middelnederlands zijn/ werden + participium praeteriti en de pendanten in het gotisch, het engels en het duits.* Dordrecht [Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden].
 2002 "Relativisation in the History of Dutch: Major Shift or Lexical Change?" *Dialect*

- Contact and History on the North Sea Littoral.* Ed. by Patricia Poussa. München: Lincom, 27-36.
- Weiland, Petrus
 1805 *Nederduitsche spraakkunst.* Amsterdam: Allart.
- Zwaan, Frederik L.
 1939 *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst.* Groningen: Wolters.